

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Verzoening als ideaal van de Europese eenwording

Voor veel theoretici is Europa niet veel meer dan een bijzondere vorm van traditionele machtspolitieke betrekkingen tussen staten. In hun visie blijft de nationale staat het uitgangspunt. Toch schiet dit standpunt tekort. Zonder een beroep op idealen en onderliggende religieuze verzoeningsmotieven, kan niet goed begrepen worden waarom Europa tot stand is gekomen en hoe leiders uit verschillende landen in staat bleken over hun eigen schaduw heen te springen. Het verschraalde en verzakelijkte debat over Europa mist node zo'n enthousiasmerende geest, zoals blijkt in de door wantrouwen en angst geregeerde vraagstukken rond Turkije en Rusland.

---

door *Theo Brinkel*

De auteur is als Hoofd Fundamentele Voorlichting verbonden aan de Nederlandse Defensie Academie. Hij is onder andere oud-redactiesecretaris van *Christen Democratische Verkenningen* en oud-Kamerlid. Hij schrijft dit artikel op persoonlijke titel.

DE EUROPESE UNIE SPREEKT HET VERSTAND aan maar niet het hart, aldus de voormalige Tsjechische president en dissident onder het communisme Václav Havel. Het Europa van de verdragen is een 'remarkable labour of the human spirit and its rational capacities'. Maar wat eraan ontbreekt is een 'spiritual or moral or emotional dimension'. Havel sprak deze woorden op 8 maart 1994 tot het Europees Parlement. Wat Europa volgens hem nodig heeft is een 'spirit', een idee, een ethos, dat mensen aan de Europese integratie weet te binden.¹

Vijftien jaar later, na de verkiezingen voor het Europees Parlement van afgelopen juni, lijkt dat nog steeds het grote gemis in het debat over Eu-

ropa. Europa roept geen warme gevoelens op. Er wordt geen appel gedaan op idealen. In plaats van vrede gaat het over de grenzen en de landen die er niet bij mogen komen. In plaats van solidariteit klinkt de klacht dat Nederland een nettobetaler is. In de plaats van verzoening is er vrees voor verlies van het eigene. ‘Mag het een onsje meer zijn?’ Dat is tegenwoordig zo ongeveer de toon waarmee getracht wordt kiezers warm te laten lopen voor de Europese integratie.

D66 en GroenLinks waren de partijen die bij de laatste campagne voor de Europese verkiezingen claimden de meest pro-Europese te zijn. Een boude bewering, gegeven het feit dat zij het waren — met de PvdA — die nog maar vijf jaar geleden een grote klap toebrachten aan het draagvlak voor het integratieproces in Nederland. Farah Karimi (GroenLinks), Boris van der Ham (D66) en Niesco Dubbelboer (PvdA) namen destijds het initiatief om een referendum te houden over de Europese Grondwet, later met de steun van de vvd overigens. Het referendum werd in juni 2005 gehouden; bij een opkomst van 63,3% verklaarde zich 61,5% van de kiezers tegen. Nederland wees daarop de Europese Grondwet af.

Sinds die volksraadpleging lijkt de durf eruit bij de traditionele voorstanders van verdieping van het integratieproces, waaronder ook het cda. Zo zijn in het rapport *De burger en Europa. Een christendemocratische visie op de waardengemeenschap EU*, dat vorig jaar door het Wetenschappelijk Instituut voor het cda is uitgegeven, verwijzingen naar enige ideële inspiratie angstvallig vermeden.² En dat terwijl de christendemocraten aan de wieg van de Europese eenwording hebben gestaan. Het begon ooit met verzoening tussen Frankrijk en Duitsland. Wat was verzoening eigenlijk ook al weer? In hoeverre speelde de geest van verzoening een rol in de internationale politiek? Is verzoening nog steeds actueel in het Europa van de eenentwintigste eeuw? Dat zijn de vragen die in dit artikel aan de orde worden gesteld. Eerst besteedt dit artikel aandacht aan de beginjaren van de Europese integratie en de rol die verzoening daarbij speelde. Daarna komt de vraag aan de orde of de geest van verzoening vandaag de dag nog aanwezig is. Ten slotte worden twee landen genoemd waarmee nog wel wat te verzoenen valt: Rusland en Turkije.

VERZOENING IN DE JAREN VEERTIG

Verzoening ligt in de internationale betrekkingen niet voor de hand. Toch was het vlak na de Tweede Wereldoorlog een van de leidende motieven van Europese staatslieden. Zij doorbraken oude vijandschappen die tot dan toe de betrekkingen tussen hun landen kleurden. En er leek in 1945 alle reden voor voortzetting van vijandschap, vooral tussen de Franse en Duitse

naties. Frankrijk was van 1940 tot 1944 verslagen, bezet en onderdrukt geweest door het naziregime. Van 1914 tot 1918 was het land het strijdtoneel van de Eerste Wereldoorlog, waarin miljoenen mannen zijn omgekomen, gewond of getraumatiseerd in de loopgraven. In 1870 was Frankrijk in een snelle campagne roemloos verslagen door het Duitse Rijk in oprichting. Duitsland op zijn beurt was in 1919 bij de Vrede van Versailles gestraft, vernederd en in de economische ellende gestort.

Wat in 1945 begon was echter het omgekeerde van vijandschap. Binnen een paar jaar richtten Frankrijk en Duitsland samen met Italië, België, Luxemburg en Nederland de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) op en vormden zij één belangengemeenschap voor de zware indu-

*De wortels van de
verzoening tussen
Frankrijk & Duitsland
waren religieus*

trie. Zij werden bondgenoten. Er zijn verschillende redenen aan te geven voor die ommekeer in de verhoudingen. Eén daarvan is de doorwerking van de geest van verzoening.

Verzoening werd van verschillende kanten bevorderd, maar de

wortels ervan waren religieus. In Zuid-Frankrijk ontstond tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog op initiatief van de bisschop van Montauban, Pierre-Marie Théas, en de lerares Marthe Dortel-Claudot de katholieke vredesbeweging Pax Christi. Het initiatief kreeg goedkeuring van de kerk en met gebed, vreedstochten en bijeenkomsten zetten zij zich in voor verzoening tussen Frankrijk en Duitsland.

Ook een beweging als de Morele Herbewapening lag ten grondslag aan de houding van verzoening. Deze beweging begon vlak na het einde van de Tweede Wereldoorlog met het opzetten van informele netwerken en bijeenkomsten waarin vertegenwoordigers van de regering, vakbonden, werkgevers, geestelijkheid, media en onderwijs uit vooral Frankrijk en Duitsland met elkaar in contact kwamen. Op die manier werd volgens Edward Luttwak een behoorlijk aandeel van de Duitse politieke en maatschappelijke elite bereikt.³ De Franse Simone Weil, een katholiek geworden Joodse vrouw, speelde daarin een belangrijke rol.

Vervolgens kan de inbreng van de oecumenische beweging, die leidde tot oprichting van de Wereldraad van Kerken, genoemd worden.⁴ Deze organiseerde in 1945 bijeenkomsten van delegaties van protestantse kerken uit de VS, Groot-Brittannië, Nederland, Zwitserland, Frankrijk en Duitsland. Zij deden een beroep op regeringen en volken om af te rekenen met haat en onderling wantrouwen en om te werken aan eenheid in Europa. Vertegenwoordigers van de Duitse Evangelische Kerk beleden schuld

die zij als Duitsers op zich namen voor de wandaden die in de naziperiode waren gepleegd.

Ten slotte mag gewezen worden op de historische rol die de Europese christendemocratie gespeeld heeft in het realiseren van een politiek van verzoening. Die politiek heeft natuurlijk verwantschap met ontwikkelingen in religieuze kring. Vlak na de Tweede Wereldoorlog waren christendemocraten toonaangevend in de landen die de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal zouden oprichten. Robert Schuman (Frankrijk), Alcide de Gasperi (Italië) en Konrad Adenauer (West-Duitsland) streefden naar een geheel Europa, gemotiveerd door de waarden van verzoening en gerechtigheid. De inzet was: nooit meer oorlog, nooit meer dictatuur en nooit meer crisis.

Van de katholieke sociale leer ging in het denken van de christendemocraten van die tijd sterke invloed uit. Deze onderwees onder andere dat de nationale staat niet de laatste horizon is van menselijk samenleven. Er zijn andere belangrijke loyaliteiten dan die aan de staat. Centraal in dat denken staat de waardigheid van de mens als sociaal persoon, die zich ontplooit in verschillende verbanden. Europa was in die visie trouwens een christelijk continent en kende op grond daarvan al een eenheid die niet van de politiek van regeringen afhankelijk was. Om het in de geest van die tijd uit te drukken: ‘De twee concepten van soevereiniteit en van absolutisme zijn op hetzelfde aambeeld samengesmeed. Zij moeten ook samen naar de sloop.’⁵ Volgens een rapport van de voormalige Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk waren het dan ook morele motieven die ten grondslag lagen aan het Europese integratiestreven.⁶

Speelde dat Europese ideaal ook in Nederland een rol? Misschien volstaat het een motie in herinnering te roepen die in maart 1948 werd ingediend en aangenomen door de Tweede Kamer. Zij was ondertekend door Van der Goes van Naters (PvdA), Serrarens (KVP), Ruygers (PvdA), Sassen (KVP), Tendeloo (PvdA) en Romme (KVP). De Tweede Kamer sprak erin uit dat zij instemt ‘met een regeringspolitiek, die gericht is op het — binnen de Verenigde Naties — deelnemen van Nederland aan een werkelijke rechtsgemeenschap van democratische staten in federaal verband, waarbij gezag dient te worden opgedragen aan één of meer boven-nationale organen, in het bijzonder op monetair en economisch gebied en op dat der defensie [...]’.⁷ Toe maar.

NAUWELIJKS ERKENNING

Dat een religieus motief — of noem het een *spirit* — als verzoening een centrale rol gespeeld heeft in het beleid van naoorlogse politici is overigens

geen gemeengoed onder wetenschappers die zich met internationale betrekkingen bezighouden. Volgens de Britse wetenschapper Scott Thomas, die een belangwekkende studie heeft geschreven over de wederopkomst van religie in de wereldpolitiek, hebben theoretici van de internationale betrekkingen weinig oog gehad voor de manier waarop christendemocraten zich hebben ingezet voor de Europese integratie. Voor die theoretici is Europa niet veel meer dan een bijzondere vorm van traditionele machtspolitieke betrekkingen tussen staten en blijft de nationale staat het uitgangspunt.⁸

Ook auteurs in de zomereditie van CDV van 2009 hebben nauwelijks erkenning voor de religieuze inspiratie die aan de Europese integratie ten grondslag ligt. Zo schrijft Van Staden dat het ging om ‘de dwang van omstandigheden’ of ‘het rationeel inzicht in gemeenschappelijke voordelen’.⁹ Voor degenen die zich rekenen tot de school van het realisme gaat het in de internationale betrekkingen primair om staten die hun nationale belang, gedefinieerd in termen van macht, nastreven. Religie kan hooguit dienen als instrument van machtspolitiek. De school van het liberalisme staat over het algemeen wantrouwig tegenover de rol van religie in het openbare leven, omdat geloof niet rationeel is, verdeeldheid kan zaaien en een risico zou vormen voor democratische stabiliteit.¹⁰

De vraag is wat de doorslag geeft. Ook de voorstanders van de toekenning van een belangrijke rol aan religieuze motieven nemen internationale machtsverhoudingen serieus. De vraag is of de dreiging die van de Sovjet-Unie uitging al direct in 1945 het motief voor verzoening in West Europa was. Volgens Luttwak was daarvan pas in 1948 echt sprake, toen Sovjet-leider Stalin besloot tot een blokkade van West-Berlijn en de communisten de macht grepen in Tsjecho-Slowakije. Luttwak schreef daarover: ‘In other words, the Cold War did not become the decisive influence on Franco-German reciprocal attitudes until after the two sides were already on the verge of effecting their reconciliation by means of the Schuman Plan and the ECSC [EGKS].’ Volgens hem vonden op verzoening gerichte bijeenkomsten van vlak na de oorlog weliswaar de EGKS niet uit, maar zij maakten de realisering ervan wel beter mogelijk.¹¹

Als het gaat om de vraag welke rol religie speelt in de internationale verhoudingen onderscheidt Luttwak een minimalistische en een uitgebreide verklaring. Een minimalistische verklaring erkent dat religieuze leiders, religieuze instellingen en religieus gemotiveerde leken geen van alle beschikken over het machtsapparaat van een staat. Ze kunnen alleen opereren binnen het kader van de heersende machtsverhoudingen. Maar zelfs dan blijft staan dat wat er haalbaar is aan idealen afhankelijk is van de bereidheid van de betrokken partijen om zich in te zetten voor iets wat tot

dan toe alleen theorie is. De uitgebreide verklaring voegt aan de vorige uitleg het element toe van het gezag dat van religie uitgaat. Op grond van dat gezag zijn betrokken partijen bereid om concessies te doen die zij anders niet gedaan zouden hebben. In die uitleg is het scala aan politiek mogelijke uitkomsten verbreed.¹²

Het debat over de rol van religie in de internationale politiek heeft een nieuwe impuls gekregen na de aanslagen van 11 september 2001 in New York en Washington. De discussie is nog lang niet uitgewoed. De eerste stappen in het Europese integratieproces en de plaats die het religieuze motief van verzoening daarin heeft ingenomen zijn een interessant onderwerp van studie. Wie zelf de geloofsinspiratie essentieel vindt voor zijn of haar politieke overtuiging kan zich goed voorstellen dat deze ook bij gelovige politici van vlak na de Tweede Wereldoorlog een rol moet hebben gespeeld.

VERZOENING VANDAAG

De ontwikkeling van de Europese integratie toonde in de decennia erna de nodige hoogte- en dieptepunten. De EGKS werd een succes. De Europese Defensie Gemeenschap en de daaraan gekoppelde Europese Politieke Gemeenschap mislukten. De oprichting van de Europese Economische Gemeenschap betekende een nieuwe sprong vooruit. Naast verdieping vond ook verbreding van de Europese Unie plaats. In 1989 schudde Midden-Europa het juk van het communisme af, in 1991 gevolgd door onder andere de Baltische republieken. Opnieuw waren religieuze overwegingen aanwezig in het debat over de vraag of de Midden- en Oost-Europese landen konden toetreden tot de Europese Unie. Het ging om

*Van de geest van verzoening
uit het begin van het
integratieproces wordt weinig
meer vernomen*

verzoening en het heel maken van Europa na de verdeeldheid die door de Sovjet-Unie aan Europa was opgelegd. En de Unie is in staat geweest het aantal lidstaten zo ongeveer te verdubbelen.

Maar van de geest van verzoening, zoals die aan het begin van het integratieproces aanwezig was, wordt sindsdien weinig meer vernomen. De politiek durft geen grote perspectieven te schilderen. Na jaren van secularisering en ontkerstening maken religieuze motieven nauwelijks nog deel uit van het publieke debat. De globalisering heeft mensen onzeker gemaakt. Op 21 mei dit jaar is de Karel de Grote-prijs van de stad Aken uitgereikt aan prof. Andrea Riccardi, oprichter van de beweging die zich bij uitstek inzet voor verzoening in de moeilijkste gebieden

in de wereld, de Gemeenschap van Sant'Egidio. In die globaliserende wereld zoeken ontwortelde mannen en vrouwen hun toevlucht tot de veiligheid van hun heimat, zei Riccardi in zijn aanvaardingsrede. En dat terwijl alleen gemeenschappelijk optreden zal voorkomen dat de Europese landen een *quantité négligeable* in de wereld worden. Riccardi: 'Het verenigde Europa belichaamt de cultuur van het samenleven: zijn ingrediënten zijn de dialoog, het bewaren van de vrijheid en de kunst van het samenleven.'¹³

Met die ingrediënten, met een dergelijke geest van verzoening, kan Europa ook zijn burens tegemoet treden. Is het wat dat betreft niet geweldig dat Turkije, een groot land op het grensgebied met het Midden-Oosten, de bereidheid toont om zich bij de Europese Unie aan te sluiten? Natuurlijk moet Turkije voldoen aan de criteria die op de Europese top van Kopenhagen zijn vastgesteld. Dat wil zeggen dat het land onder andere stabiele instituties moet hebben waarin de democratie, de rechtsstaat, mensenrechten en de bescherming van minderheden gegarandeerd worden en waarin een functionerende markteconomie bestaat. Als verzoening een uitgestoken hand inhoudt naar landen en volken die daarin willen delen, dan wijst dat op hulp- en samenwerkingsprogramma's om die doelstellingen te realiseren. Steek daar dan de nodige energie in.

Waar verzoening ontbreekt, kan ook geen vrede zijn. De betrekkingen met die andere buur, de Russische Federatie, zijn nog steeds ingegeven door wantrouwen. Hoe oostelijker de lidstaten van de EU, hoe sterker dat gevoeld wordt. In tegenstelling tot de verzoening die in West-Europa heeft plaatsgevonden, is er in de relaties met Rusland nog veel niet uitgesproken. Heeft de Russische president ooit in naam van het Russische volk de schuld op zich willen nemen van de Sovjet-Unie inzake de onderdrukking van de volken van Midden- en Oost-Europa: het neerslaan van de Hongaarse opstand, het beëindigen van de Praagse Lente, de deportatie en de massamoord op duizenden Krim-Tataren, de miljoenen Oekraïners die omkwamen als gevolg van de collectivisering van de landbouw. Of voor de bezetting en verwoesting van Afghanistan?

Er is geen begin van waarheidsvinding en kritisch zelfonderzoek in Rusland, behalve door kleine groepen als Memorial die op alle mogelijke manieren worden tegengewerkt door het Russische staatsapparaat. Het kan geen kwaad aan het grootse gebaar te herinneren dat de toenmalige bondskanselier Willy Brandt in 1970 heeft gemaakt met zijn knieval voor het gedenkteken van het Joodse getto in Warschau. Willy Brandt noch de Bondsrepubliek Duitsland kon de Holocaust verweten worden. Toch nam hij als bondskanselier de last van het Duitse verleden op zich. Ook met dit soort gebaren werd een basis gelegd voor vrede en verzoening in Europa.

Wat betreft verzoening valt er aan het oosten van het continent nog wel wat werk te verrichten. Zolang de Russische Federatie geen pogingen tot verzoening met haar westerburen onderneemt is zij geen echt betrouwbare partner.

VERTOLKING BLIJFT NODIG

In dit artikel is één van de oorspronkelijke doelstellingen van het Europese eenwordingsproces — verzoening — naar voren gehaald. Verzoening is een ideaal dat past bij de politieke overtuiging van de christendemocratie en dat het verdient niet in de vergetelheid te raken. Hoe de onderzoeker of de politicus van vandaag ook aankijkt tegen de rol van religieuze overwegingen in de internationale betrekkingen, het is een feit dat de regeringen vlak na de Tweede Wereldoorlog braken met een voor de hand liggende politiek van wantrouwen en antagonisme. Wil de geest van verzoening ook vandaag nog doorwerken in politiek en samenleving, dan gaat het niet aan angstvallig je mond erover te houden. Nee, dan zijn er mensen nodig die het ideaal steeds weer onder woorden brengen.

Noten

- 1 http://old.hrad.cz/president/Havel/speeches/1994/0803_uk.html. Geraadpleegd op 22 juli 2009.
- 2 *De burger en Europa. Een christendemocratische visie op de waardengemeenschap EU*. Brussel/Den Haag: Centre for European Studies/Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2008.
- 3 Edward Luttwak, 'Franco/German reconciliation. The overlooked role of the moral re-armament movement', in: Douglas Johnston en Cynthia Sampson (red.), *Religion. The missing dimension of statecraft*. Oxford/New York: Oxford University Press, 1994, p. 55.
- 4 Zie Jurjen A. Zeilstra, *European Unity in ecumenical thinking, 1937-1948*. Zoetermeer: Boekencentrum, 1995.
- 5 Jacques Maritain, *Man and the State*. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, 1998 [1951], p. 53.
- 6 *Hart en ziel voor Europa? Rapport van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk*. Zoetermeer: Boekencentrum, 1996, p. 27.
- 7 Handelingen Tweede Kamer, 57ste vergadering, 18 maart 1948.
- 8 Scott M. Thomas, *The global resurgence of religion and the transformation of international relations. The struggle for the soul of the twenty-first century*. New York, NY: Palgrave Macmillan, 2005, p. 166.
- 9 Fred van Staden, 'Europa en de wereld van morgen: medespeler of toeschouwer?', in: Marcel ten Hooven e.a. (red.), *De nieuwe wereld* (c.d.v., Zomer 2009). Amsterdam: Boom, 2009, p. 102.
- 10 Thomas F. Farr, 'Diplomacy in an age of faith. Religious freedom and national security', *Foreign Affairs* 87 (2008), nr. 2, pp. 110-124.
- 11 Zie noot 3.
- 12 Edward Luttwak, 'The Missing Dimension', in: Douglas Johnston en Cynthia Sampson (red.), *Religion. The missing dimension of statecraft*. Oxford/New York: Oxford University Press, 1994, p. 17.
- 13 Rede von Prof. Dr. Andrea Riccardi (Karlspreisräger 2009), http://www.karlspreis.de/de/preistraeger/2009/rede_von_prof_dr_andrea_riccardi.html. Geraadpleegd op 4 september 2009.